

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΒΛΑΧΟΥ

Κατά τὴν παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ καθηγητοῦ κ. Β. Τατάκη, *Γεράσιμος Βλάχος ὁ Κρήτης (1605/7-1685)*, Βενετία 1973¹, παρατήρησα ὅτι στὸ κεφάλαιο ἔπου ἀσχολεῖται μὲ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Βλάχου ὁ συγγρ. θέτει ὀρισμένα προβλήματα καὶ διατηρεῖ μερικές ἐπιφυλάξεις γιατί, ἔπως σημειώνει, δὲν εἶχε πάντοτε τὴ δυνατότητα νὰ ἐξετάσῃ τοὺς κώδικες καὶ νὰ κάμῃ τὴν παραβολή τους.

Τὰ ἔργα τοῦ Βλάχου μᾶς ἔχουν παραδοθῆ ἀπὸ ἓναν μεγάλο ἀριθμὸ χειρογράφων. Παράλληλα ἔχει διασωθῆ καὶ ὁ Κατάλογος τῶν ἔργων του, γραμμένος ἀπὸ τὸ ἴδιο του τὸ χέρι, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1683, στὸν πίνακα τῆς δωρεᾶς τῆς βιβλιοθήκης του στὴν Ἑλληνικὴ Κοινότητα τῆς Βενετίας². Ἔτσι ἀνακύπτουν ἀρκετὰ προβλήματα, κυρίως κατὰ τὴν προσπάθεια νὰ ταυτισθῆ τὸ περιεχόμενον τῶν γνωστῶν χειρογράφων ἔργων του μὲ ἐκεῖνα ποὺ ὁ ἴδιος ἀναφέρει στὸν Κατάλογο τῆς δωρεᾶς, καθὼς ἐπίσης καὶ κατὰ τὴν ἀναζήτηση στοιχείων καὶ ἐνδείξεων γιὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησή τους³. Ὁ κ. Τατάκης σημειώνει συχνὰ ὅτι μόνον εἰδικὴ ἔρευνα καὶ παραβολὴ τῶν κωδίκων θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσῃ σὲ ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Αὐτὸ μὲ παρακίνησε ν' ἀσχοληθῶ εἰδικότερα μὲ τὴν ἐξέταση τῶν κωδίκων ὅσων ἦταν προσιτοί, καὶ νὰ κάμω, ὅταν ἦταν ἐφικτό, τὴν παραβολή τους.

Ἐξέτασα συνολικὰ 24 κώδικες τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος⁴

1. Βλ. ἐδῶ παρακάτω σσ. 460-467.

2. Ἀπὸ τὴ δωρεὰ αὐτὴ δὲν σώζεται οὔτε ἓνας τόμος, στὸ Ἄρχαιο τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας ἔχει διασωθῆ ὡστόσο ὁ ἰδιόχειρος αὐτοῦ κατάλογος. (AEK registro 92).

3. Τὸ σπουδαιότερο στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῶν ἔργων τοῦ Βλάχου εἶναι ἡ μεταβολὴ τῶν «τίτλων» του κατὰ τὶς διάφορες περιόδους τῆς ζωῆς του. Ὁ κ. Τατάκης παρατηρεῖ ὅτι στὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς τῆς Κρήτης (ὡς τὸ 1655) διαβάζουμε: «παρὰ Γερασίμου ἱερομονάχου Βλάχου τοῦ Κρητός», στὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς τῆς Βενετίας Α' (1655-1663): «τοῦ τῶν ἐπιστημῶν κατ' ἀμφοτέρως τὰς διαλέκτους καθηγητοῦ...», ἐνῶ στὴν ἐποχὴ τῆς Κέρκυρας (1663-1680) «τοῦ τῶν ἐπιστημῶν διδασκάλου (ἢ ὑφηγητοῦ ἢ καθηγητοῦ)».

4. Στὸ ἐξῆς: *EBE*.

καὶ τοῦ Μετοχίου Παναγίου Τάφου Κωνσταντινουπόλεως¹. Εἶδα ἀκόμη ἕναν κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, καθὼς καὶ φωτογραφίες ἀπὸ ἄλλους, τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης, τῆς Μονῆς Ἰβήρων καὶ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Κοζάνης. Ἡ ἔρευνά μου αὐτή, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λύση ὀρισμένων προβλημάτων πού εἶχαν τεθῆ ἀπὸ τὸν κ. Τατάκη, ὅπως σημείωσα παραπάνω, ἔφερε στὸ φῶς καὶ διάφορα ἐνδιαφέροντα, νομίζω, στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν παράδοση τοῦ ἔργου τοῦ Βλάχου². Ἔτσι, ἀκολουθώντας τὴν κατάταξη πού δέχτηκε ὁ κ. Τατάκης, θὰ προσπαθῶ νὰ ἐντάξω ἀντίστοιχα τὰ νεώτερα αὐτὰ στοιχεῖα.

Ι. «*Ἐγκύκλιος παιδείσις*»: α) *Ρητορική*. Στὸν Κατάλογο τῆς δωρεᾶς ἀναγράφονται δύο πραγματεῖες ρητορικῆς τοῦ Βλάχου: «*Περὶ ρητορικῆς δυνάμεως βιβλία τρία*» καὶ «*Περὶ ρητορικῆς δυνάμεως συνοπτικὴ διδασκαλία*». Τὰ χειρόγραφα πού σώζονται φέρουν τὸν τίτλο: «*Περὶ ρητορικῆς τέχνης σύντομος παράδοσις*». Μόνο ἕνας κώδικας τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης (*Marc. Gr. VIII, 15[1224]*) ἔχει ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τίτλο καὶ τὴν προμετωπίδα: «*Περὶ ρητορικῆς δυνάμεως βιβλία τρία*»· ἐπίσης καὶ ὁ κώδικας τῆς Μονῆς Ἰβήρων ἀρ. *III, (Λ. 4231)* ἔχει τὸν τίτλο: «*Ἐπιτομὴ τῆς ρητορικῆς δυνάμεως*».

Ὁ κ. Τατάκης εἶχε διατυπώσει στὴν ἀρχὴ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Βλάχος ἔκανε τὴ διαστολὴ τῶν ἔργων του σὲ «*ρητορικῆς δυνάμεως*» καὶ «*ρητορικῆς τέχνης*», ὕστερα ὅμως ἀπὸ νεώτερα στοιχεῖα ἀναθεώρησε τὴν ἄποψη αὐτὴ καὶ ἐπιφυλάχθηκε νὰ δώσῃ ὀριστικὴ ἀπάντηση, σημειώνοντας (σ. 41) ὅτι μόνον ἀντιπαραβολὴ τῶν κειμένων τῶν χειρογράφων θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ δώσῃ ἀσφαλῆ ἀπάντηση. Ἔτσι ἐξέτασα καὶ παρέβαλα πρὸς τὸν κώδικα τῆς Μαρκιανῆς, πού παρουσιάζει ὁ κ. Τατάκης στὴν ἐργασία του, τέσσερις κώδικες³, καὶ διαπίστωσα ὅτι συμπίπτουν ἀκριβῶς κατὰ τὸ περιεχόμενο. Παρατήρησα ὅμως ὅτι δύο χειρόγραφα (*MIT 158* καὶ *696*), ἐνῶ φέρουν τὸν τίτλο: «*Περὶ ρητορικῆς τέχνης ... βιβλίον πρῶτον*», στὰ βιβλία β' καὶ γ' σημειώνουν: «*Περὶ ρητορικῆς δυνάμεως...*». Ἡ χρησιμοποίησις καὶ τῶν δύο τίτλων «*τέχνης*» καὶ «*δυνάμεως*» στὸ ἴδιο ἔργο ἐνισχύει, νομίζω, τὴν ὑπόθεσις ὅτι ἴσως ὁ ἴδιος ὁ Βλάχος εἶχε ἀρχικὰ ἀναγράψῃ τοὺς διαφορετικοὺς αὐτοὺς τίτλους στὰ τρία βιβλία τῆς ρητορικῆς του καὶ ἀργότερα ἀποφάσισε νὰ γενικεύσῃ καὶ στὰ τρία τὸ «*Περὶ ρητορικῆς δυνάμεως*». Ἔτσι δικαιολογεῖται καὶ τὸ ὅτι αὐτὸ τὸν τίτλο δίνει στὰ χφφ ρητορικῆς στὸν Κατάλογο τῆς δωρεᾶς. Τὸ ἀσφαλέστερο τεκμήριον γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωσις τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς θὰ ἦταν ἡ διαπίστωσις ὅτι στὸν κώδικα τῆς Μαρκιανῆς, πού εἶναι, κατὰ τὸν κ. Τατάκη, αὐτόγραφο, καὶ

1. Στὸ ἐξῆς: *MIT*.

2. Ὁ κ. Τατάκης ἀκολουθεῖ τὴν κατάταξη τοῦ κ. Γ. Σπυριδάκη στὴν ἐργασία του γιὰ τὸν Γεράσιμο Βλάχο, *EMA 21* (1949) 70-106.

3. *MIT 158* καὶ *696* καὶ *EBE 1187* καὶ *2143*.

οἱ δύο τίτλοι ἔχουν γραφή μὲ τὸ χέρι τοῦ Βλάχου. Ἐπειδὴ ὅμως, ὅπως σημειώνει ὁ κ. Τατάκης, ὅταν παρατήρησε τὴ διαφορὰ τῶν τίτλων δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του τὸν κώδικα, γιὰ νὰ ἐλέγξει ἂν ἡ γραφή καὶ στοὺς δύο τίτλους εἶναι ἡ ἴδια, ζήτησα φωτογραφίες τοῦ κώδικα καὶ διαπίστωσα ὅτι ὁ τίτλος τῆς προμετωπίδας «*Περὶ ρητορικῆς δυνάμεως*» εἶναι πράγματι γραμμένος μὲ τὸ χέρι ποῦ ἔγραψε ὅλον τὸν κώδικα. Ἀπὸ τὴν παραβολὴ ὅμως τῆς γραφῆς αὐτῆς μὲ τὰ μαρτυρημένα αὐτόγραφα τοῦ Βλάχου προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι, παρ' ὅλες τὶς ὁμοιότητες ποῦ παρουσιάζει ἡ γραφή, ὁ κώδικας δὲν εἶναι αὐτόγραφος. Καὶ αὐτὸ ἐνισχύεται, νομίζω, ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη ἔνδειξη: Στὴν πρώτη σελίδα μετὰ τὴν προμετωπίδα, ὁ τίτλος τοῦ κυρίως κειμένου ἔχει ὡς ἐξῆς: «*Περὶ ρητορικῆς τέχνης σύντομος παράδοσις, παρὰ Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητὸς τοῦ τῶν ἐπιστημῶν ἐφ η γ η τ ο υ ἐκδοθεῖσα*». Τὸ ἐφηγητοῦ εἶναι φανερὸ πὼς ὀφείλεται σὲ παραδρομὴ τοῦ γραφέα, ποῦ δὲν θὰ ἔμνευε ἀδιόρθωτο ἂν τὸ χειρόγραφο ἦταν τὸ αὐτόγραφο. Ἄς σημειωθῇ ὅτι τὸ ἴδιο λάθος ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸν τίτλο τοῦ χφ *EBE 1187*, πράγμα ποῦ δηλώνει ἀσφαλῶς στενὴ σχέση ἀνάμεσα στοὺς κώδικες αὐτοῦς.

Ὁ κώδ. *EBE 1187*, μετὰ τὸ ἔργο τοῦ Βλάχου «*Περὶ ρητορικῆς τέχνης*» (φφ. 2-97) περιέχει μιὰ σύντομη πραγματεία «*Περὶ περιόδου*» (φφ. 98-105): Προγύμνασμα α' Περὶ περιόδου. Ἄρχ. Ἀρμονίαν τὴν ψυχὴν οὐκ ἔξεστι ἡμῖν καλέσαι. Κεφ. α' Τί ἐστὶ περίοδος, Κεφ. β' Περὶ τῆς συντάξεως τῆς περιόδου, —φ. 105. Τελ. προσέτι ἀπὸ τῶν πετεινῶν, μελισσῶν, ἀνθρώπων. Στὸ φ. 1^ν ὑπάρχει τὸ ἀκόλουθο σημείωμα, σχετικὸ μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ κώδικα, γραμμένο ἀπὸ διαφορετικὸ χέρι: «*Βίβλος περιέχουσα τὴν τοῦ Βλάχου ρητορικὴν, τοῦ αὐτοῦ περὶ περιόδου διδασκαλίαν ... κτλ.*». Ἡ διατύπωση αὐτὴ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε, μὲ κάθε ἐπιφύλαξη βέβαια, ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰν ἄγνωστη ὡς τώρα σύντομη πραγματεία τοῦ Βλάχου. Ὅπως διαπίστωσα μάλιστα, τὸ κεφάλαιο αὐτὸ δὲν περιέχεται στὴ *Ρητορικὴ* του. Τὸ ἴδιο αὐτὸ κείμενο μᾶς τὸ παρέχει καὶ τὸ χειρόγραφο *EBE 2143* (ποῦ περιέχει καὶ τὴ *Διδασκαλίαν* τοῦ Βλάχου), μὲ διαφορετικὴ ὅμως κατάταξη τῆς ὕλης καὶ χωρὶς νὰ δηλώνεται τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα¹.

1. Στὸ κώδ. *EBE 1187* μετὰ τὸ τέλος τῆς *Ρητορικῆς* ὑπάρχει τὸ ἀκόλουθο βιβλιογραφικὸ σημείωμα: 1691 ἐν μηνὶ ὀκτωβρίῳ ἀπ' ἐγράφη διὰ χειρὸς Γρηγορίου τοῦ ἐκ Μυροκόβου εἰς Ἰωάννινα. Καὶ στὸ παράφυλλο τῆς σταχώσεως τὸ κτητορικὸ σημείωμα: *Τὸ παρὸν βιβλίον πέλει τοῦ Μιχαὴλ τοῦ ἐκ Μυροκόβου ἀνεπιφ' τῷ μακαρίτῳ Γρηγορίῳ*. Τὸ ὄνομα ἔχει μεταγενέστερα διορθωθῆ ἀπὸ τὸν ἐπόμενον κτήτορα: «*τοῦ Δημητρίου Μπεκέλλα*», ποῦ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν Δημήτριο τοῦ κτητορικῶν σημειώματος τοῦ φ. 2, ὅπου διαβάζουμε: *Ἐκ τῶν τοῦ Δημητρίου χατζῆ Μανουὴλ τοῦ Βεροιαίου*. Ἄλλωστε τὸ ἐπίθετο Μπεκέλλας μᾶς ὀδηγεῖ στὴ Βέροια, ὅπου ἡ γνωστὴ οἰκογένεια Μπεκέλα-Βικέλα. Ἄλλὰ καὶ ὁ πρῶτος κτήτορας τοῦ κώδικα, ὁ ἀνεψιὸς τοῦ γραφέα Γρηγορίου, Μιχαὴλ ἐκ

Γιὰ τὴ χρονολόγησι τῶν ἔργων ρητορικῆς τοῦ Βλάχου δὲν ἔχουμε συγχεριμένα στοιχεῖα. Ὁ κ. Τατάκης (σ. 50-1) τὰ κατατάσσει στὴν ἐποχὴ τῆς Βενετίας καὶ στηρίζεται στοὺς «τίτλους» μὲ τοὺς ὁποίους παρουσιάζεται ὁ Βλάχος στὶς ἐπιγραφές τῶν χειρογράφων τῆς Ρητορικῆς. Παρατηρῶ ὅμως ὅτι σὲ δύο χειρόγραφα (*MITT 261* καὶ *Ἰβήρων 103*) σημειώνονται οἱ «τίτλοι» τῆς Κρήτης: *Γερασίμου ἱερομονάχου Βλάχου τοῦ Κρητός*, καὶ στὸν κώδ. *MITT 696*, μολονότι ὁ γενικὸς τίτλος ὁδηγεῖ στὴν ἐποχὴ τῆς Βενετίας, στὸ βιβλίον γ' σημειώνεται: *Βιβλίον γ' τῆς ρητορικῆς δυνάμεως ἐκδοθείσης παρὰ τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου Γερασίμου ἱερομονάχου Βλάχου τοῦ Κρητός, ἐν Κρήτη, στοιχεῖο, νομίζω, πὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὸ παραβλέψουμε. Μήπως πρέπει νὰ θεωρηθῆ πιθανότερη ἢ ἄποψη ὅτι ἡ συγγραφή τῆς Ρητορικῆς ἔγινε στὴν Κρήτη, καὶ ἡ ποικιλία τῶν τίτλων νὰ δικαιολογηθῆ ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ ἀντιγραφεῖς «κάποτε δίνουν τὸν τίτλο πὺ φέρει ὁ Βλάχος κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀντιγραφῆς» (Τατάκης, σ. 47); Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύει, νομίζω, καὶ ἡ ὑπαρξὴ χειρογράφου τῆς Ρητορικῆς μὲ τὸν τίτλο τοῦ Βλάχου ὡς Μητροπολίτου Φιλαδελφείας (*Ἰβήρων 107, Α. 4227*).*

Ὁ κ. Τατάκης (σ. 50) θεωρεῖ τὸ χειρόγραφο τῆς Μονῆς *Ἰβήρων ἀρ. III* (Α. 4231) πὺ ἔχει τὸν τίτλο: «*Ἐπιτομὴ τῆς ρητορικῆς δυνάμεως ἐκδοθεῖσα παρὰ Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητός*», ἀντίγραφο τοῦ ἔργου τοῦ Καταλόγου δωρεᾶς: «*Περὶ ρητορικῆς δυνάμεως συνοπτικὴ διδασκαλία*», καὶ τὸ κατατάσσει χρονολογικὰ στὴν ἐποχὴ τῆς Βενετίας. Ζήτησα περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν κώδικα τῶν *Ἰβήρων* καὶ ἐξακρίβωσα ὅτι ὁ πλήρης τίτλος τοῦ εἶναι: «*Ἐπιτομὴ τῆς ρητορικῆς δυνάμεως ἐκδοθεῖσα παρὰ Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητός, κήρυκος τοῦ ἱεροῦ Ἐὐαγγελίου καὶ τῶν ἐπιστημῶν κατ' ἀφοτέρας τὰς διαλέκτους*». Κεφ. Α' Περὶ ἐτυμολογίας, εὑρετοῦ ὀρισμοῦ, ἀξίας, χρησιμότητος καὶ ὀργάνων, ἐργασίας καὶ τέλους τῆς ρητορικῆς. Ἄρχ. Ρητορικὴ μὲν οὖν ἐκ τοῦ ρέω ρήματος φέρεται, ἀφ' οὗ ρῆσις, ρήτωρ καὶ ρητορικὴ ὡς ποταμὸς ρευματίζων τῇ τῶν λόγων ἡδύτητι λεγομένη. Ἔτσι ἐπιβεβαιώνεται διπλὰ ἡ θέση τοῦ κ. Τατάκη, καὶ ὡς πρὸς τὴ χρονολόγησι, ἀφοῦ ὁ πλήρης τίτλος εἶναι τῆς ἐποχῆς τῆς Βενετίας, καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον, πὺ ὅπως φαίνεται εἶναι πράγματι ἡ «*Συνοπτικὴ διδασκαλία*». Ὁ κώδικας αὐτὸς

Μυροκόβου (Μυροκόβο: τὸ σημερινὸ Μυρόφυλλο τῶν Τρικάλων) δὲν μᾶς εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστος. Εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν Μιχαὴλ ἐκ Μυροκόβου, κτήτορα τοῦ κώδ. *II 2406* τῆς Βιβλιοθήκης τῶν Βρυξελλῶν (ἄλλοτε Ἐμπορικῆς Σχολῆς Χάλκης 167) πὺ περιέχει συλλογὴ ἐπιστολῶν τοῦ Εὐγενίου Γιαννούλη ἀπὸ τὸν Νικόλαο ἐκ Μυροκόβου. Τὸν κώδικα παρουσίασε ἡ Ν. Παπατριανταφύλλου - Θεοδορίδου, *Ἑλληνικά* 24 (1971) 65-59 καὶ, ὅπως σημειώνει ἡ ἴδια (σ. 69, σημ. 1), αὐτὸς ὁ Μιχαὴλ μπορεῖ ἴσως νὰ ταυτισθῆ μὲ τὸν Μιχαὴλ διδάσκαλο τῆς Σχολῆς τῶν Τρικάλων (1721).

εἶναι ὁ μοναδικὸς ὡς σήμερα γνωστὸς ποὺ μᾶς πικρέχει τὸ ἔργο αὐτὸ τῆς Ρητορικῆς τοῦ Βλάχου.

β) *Μετρική*. Στὸ ἴδιο κεφάλαιο («Ἐγκύκλιος παιδείσεως») κατατάσσονται καὶ τὰ χειρόγραφα τῆς *Μετρικῆς* τοῦ Βλάχου. Στὸν Κατάλογο τῆς δωρεᾶς ἀναφέρονται δύο πραγματεῖες μετρικῆς: «*Ἐγχειρίδιον τῆς μετρικῆς τέχνης*» καὶ «*Εἰσαγωγή τῆς μετρικῆς τέχνης*». Κανένα ἀπὸ τὰ σωζόμενα χειρόγραφα δὲν φέρει τὸν τίτλο τῆς δευτέρας αὐτῆς πραγματείας. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ παρέχουν ἀκριβῶς τὸν τίτλο τοῦ πρώτου ἔργου, ἔχουμε καὶ ἄρκετὰ μὲ τὸν τίτλο: «*Ἐγχειρίδιον ἀπάσης τῆς μετρικῆς τέχνης*». Ἔτσι ἦταν ἀπαραίτητη ἡ παραβολὴ χειρογράφων μὲ τοὺς διαφορετικοὺς τίτλους, ὥστε νὰ φανῇ ἂν πρόκειται γιὰ ἀπλὴ παραλλαγὴ τοῦ τίτλου ἢ γιὰ διαφορετικὸ ἔργο. Ἐξέτασα τρία χειρόγραφα, τὰ δύο (*MIT 184*¹ καὶ 770) μὲ τὸν τίτλο τοῦ πρώτου ἔργου τοῦ πίνακος τῆς δωρεᾶς («*Ἐγχειρίδιον τῆς μετρικῆς τέχνης*»), καὶ τὸ ἄλλο (*MIT 154*) μὲ διαφορετικὸ τίτλο («*Ἐγχειρίδιον ἀπάσης τῆς μετρικῆς τέχνης*»).

Τὰ δύο χειρόγραφα μὲ τὸν πρώτο τίτλο περιέχουν εἴκοσι κεφάλαια. Τὸ ἄλλο μὲ τὸν διαφορετικὸ τίτλο, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλαφρῆς παραλλαγὰς κατὰ τὴ διατύπωση, συμπίπτει μὲ τὰ ἄλλα ἕως τὸ κεφ. ιδ', συνεχίζεται ὅμως μὲ «*Κανόνας γενικῶς*» καὶ «*Ἀποσημειώσεις εἰδικὰς ἀφορώσας κατὰ τοῖς διχρόνοις...*». Τὸ ἔργο στὸ χειρόγραφο αὐτὸ φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι ὀλοκληρωμένο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν τελευταία φράση (φ. 146^v): *τὸ α πρὸ τοῦ τ ἄφατος ὄνομα ποιητοῦ ἀθέατος, ὁρατὸς μετὰ τὴν παραγωγήν αὐτῶν*. Ἀντίθετα, τὰ ἄλλα χειρόγραφα παρέχουν μιὰ συγκροτημένη καὶ ὀλοκληρωμένη πραγματεία. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἐπίσης τὸ ὅτι ὅλα τὰ χειρόγραφα μὲ τὴν ἀντιγραφή «ἀπάσης τῆς μετρικῆς τέχνης» δίνουν στὸ συγγραφέα τοὺς «τίτλους» τῆς περιόδου τῆς Κρήτης («*Γερασίμου ἱερομονάχου Βλάχου τοῦ Κρητός*»). Αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση, ποὺ δὲν τὴν ἀποκλείει καὶ ὁ κ. Τατάκης (σ. 50), ὅτι δηλαδὴ εἶναι πιθανὸν ὁ Βλάχος νὰ ἔγραψε τὴ *Μετρική* του στὴν Κρήτη καὶ νὰ τῆς ἔδωσε τὴν τελικὴ ἐπεξεργασμένη μορφή στὴ Βενετία².

Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Βλάχος ἐσκόπευε, φαίνεται, νὰ συνθέσῃ καὶ *Ποιητική*, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη φράση στὸ κεφ. ιγ' τῆς *Μετρικῆς*: «Περὶ χαρακτῆρος τῶν ποιημάτων, ὃ ἐστὶ τὸ γ' μέρος»: «... πλὴν ἡμεῖς

1. Ὁ κώδικας *MIT 184*, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα, ἀνῆκε στὸν Βησσαρίωνα Μακρῆ, διδάσκαλο τῶν Ἰωαννίνων, μὲ τὸν ὅποιον ὁ Βλάχος συνδέσταν μὲ φιλία. Βλ. παρακάτω IV α, χφφ «*Λιδασκαλίας*».

2. Δυστυχῶς δὲν ἦταν δυνατόν νὰ παραβάλω καὶ τὸν περιεχόμενο τῶν χφφ ποὺ περιέχουν τὸ «*Ἐγχειρίδιον ἀπάσης τῆς μετρικῆς τέχνης*»: *Ρομανικῆς Ἀκαδημίας* ἀρ. 631 (*Litica, Catal.* σ. 334). (RR 229) καὶ *Ἱεροσολύμων* ἀρ. 389 (Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *Ἱεροσολ. Βιβλιοθήκη*, τ. 1, σ. 403). (RR 444).

Α. Εισαγωγή τῆς Λογικῆς-Προοίμιον. Ἄρχ. Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος ...

Β. Μέρος Α'. Περὶ ὄρων (κεφ. α'-γ').

Γ. Μέρος Β'. Περὶ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν β' τοῦ νοῦς ἐνέργειαν (κεφ. α'-θ').

Δ. Μέρος Γ'. Περὶ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν γ' τοῦ νοῦς ἐνέργειαν (κεφ. α'-ι').

Τελ. καὶ ταῦτα μὲν ἄλλοι περὶ τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τῶ ἐν τριάδι Θεῶ δόξα.

Στὸν τίτλο δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, τὸ ἐπίγραμμα ὅμως ποὺ ἀκολουθεῖ μᾶς πληροφορεῖ: *Ἐπίγραμμα δι' ἰάμβων εἰς τὴν εἰσαγωγὴν Βλάχου τοῦ Κορητῆ ὡς ἐκ τῆς βίβλου. Κτέαρ μὲν εἰμὶ καὶ Κωνσταντίνου πόρος / πέλω δὲ βίβλος τοῦ Γερασίμου Βλάχου / ἥτις διδάσκει συλλογισμὸν συμπλέκει / τὸν εἰς βάθος μου ἐγκύπτουτα γνησίως.* (Γραφέας δηλαδὴ καὶ κτήτορας τοῦ κώδικα ὁ Κωνσταντῖνος, ἢ «βίβλος» ἔργο τοῦ Γερασίμου Βλάχου).

Στὸν ἴδιο κώδικα ὕστερα ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα (φ. 75-83) περιέχεται καὶ σύντομη πραγματεία *«Περὶ τῶν κατὰ μέρους καθόλου, ἧτοι περὶ τῶν πέντε φωνῶν τοῦ Πορφυρίου»* (κεφ. α'-δ'). Ἀκολουθεῖ τὸ σχέδιο τοῦ «δένδρου» τοῦ Πορφυρίου. Τῆς πραγματείας αὐτῆς δὲν δηλώνεται ὁ συγγραφέας.

Ἡ «Εἰσαγωγή» τοῦ παραπάνω κώδικα παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα *Ἱστορικῆς Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας 264*¹: *«Εἰσαγωγή τῆς Λογικῆς εἰς μέρη Γ'»*. Στὸν κώδικα ὑπάρχει καὶ τὸ ἴδιο ἐπίγραμμα, χωρὶς τὸ στίχο ποὺ δηλώνει τὸν βιβλιογράφο. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Βλάχου δὲν φαίνεται νὰ συμπίπτει μὲ κάποιον ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα στὸν πίνακα τῆς δωρεᾶς.

Ἐνα ἄλλο χειρόγραφο τῆς *Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας 101*² περιέχει: *«Εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν μέθοδον ἔκθεσις συντεθεισα παρὰ Γερασίμου Βλάχου»*. Ἴσως πρόκειται γιὰ παραλλαγὴ τοῦ τίτλου καὶ ὄχι γιὰ νέο ἔργο τοῦ Βλάχου.

III. *«Φιλοσοφικά»*: α) *Φυσική*. Στὸν Κατάλογο τῆς δωρεᾶς ἀναφέρονται δύο τόμοι τοῦ ἔργου τῆς *Φυσικῆς* τοῦ Βλάχου: *«Εἰς τὰ δεκάτ' βιβλία τῆς Φυσικῆς ἀκροῦσεως παραφράσεις καὶ ζητήματα, τόμος α' περιέχων τὰ τρία αὐτῆς βιβλία τοῦ Ἀριστοτέλους»*, καὶ *«Τόμος β' τῆς Φυσικῆς ἀκροῦσεως Ἀριστοτέλους ἐκ τοῦ τετάρτου ἕως τοῦ ὄγδωτου ὑστάτου τῆς φυσικῆς»*.

Ὁ κ. Τατάκης διατύπωσε τὴ γνώμη (σ. 43) ὅτι τὸ γφ *EBE 1170* *«Εἰς ἅπασαν τὴν φυσικὴν πραγματείαν προοιμιακὰ ζητήματα»*, ποὺ, ὅπως τὸ διαπίστωσε, εἶναι τὸ αὐτόγραφο καὶ τὸ πρῶτο γνωστὸ σύγγραμμα τοῦ Βλάχου (χρονία 1640), εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ συμπίπτει μὲ τὸ περιεχόμενον τῶν ἀρ. 1 καὶ 2 τοῦ Καταλόγου. Τὸ ἴδιο ἔργο παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα *Μονῆς Ἰβήρων 232* (Λ. 4352)³. Θεωρεῖ ἐπίσης πιθανὸ νὰ εἶναι αὐτόγραφος καὶ ὁ

1. ΝΕΛΛ. 10 (1913) 185, καὶ Σπυριδάκη, ὅ.π., σ. 97.

2. Σπυριδάκη, ὅ.π., σ. 97.

3. Τὸν κώδικα ἀναφέρει ὁ Σπυριδάκης μόνο στὰ χειρόγραφα τῆς *Λογικῆς*. Παραλείπει νὰ ἀναφέρει καὶ τὸ β' μέρος, ὅπου περιέχεται ἡ *Φυσική*.

κώδικας *MIT 157* «Εἰς τὰ ὀκτὼ βιβλία τῆς Φυσικῆς ἀκροάσεως παραφράσεις καὶ ζητήματα». Παρακάτω παρατηρεῖ ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα οἱ δύο τελευταῖοι κώδικες εἶναι ἀντίγραφα ἀπὸ τὸ αὐτόγραφο *EBE 1170*, προσθέτει ἕμως ὅτι «τοῦτο μόνο ἢ ἀντιβολὴ τῶν χειρογράφων θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ δείξῃ» (σ. 51).

Ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ χειρογράφου *EBE 1170* διαπίστωσα ὅτι περιέχει τὰ ἀκόλουθα: Προοίμιο. Κεφάλαια ἀ'-η'. Ζητήματα ἀ'-ε' (Γενικὰ περὶ φιλοσοφίας) Περὶ διαιρέσεως τῶν βιβλίων τῆς Φυσικῆς ἀκροάσεως (Ζητήματα ζ'-κε'). — Περιέχει δηλαδὴ μόνο τὸ Α' βιβλίον τῆς Φυσικῆς ἀκροάσεως τοῦ Ἀριστοτέλους.

Τὸ χειρόγραφο *MIT 157* περιέχει: Προοίμιο. Προοιμιακὰ ζητήματα (α'-δ'). Εἰς τὸ Α' βιβλίον τῆς Φυσικῆς ἀκροάσεως (Ζητήματα α'-κε'). Εἰς τὸ Β' βιβλίον τῆς Φυσικῆς ἀκροάσεως (Ζητήματα α'-κβ'). Εἰς τὸ Γ' βιβλίον τῆς Φυσικῆς ἀκροάσεως (Ζητήματα α'-θ').

Ἀπὸ τὴν παραβολὴ τῶν δύο χειρογράφων κατέληξα στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ αὐτόγραφο χειρόγραφο *EBE 1170* δὲν συμπίπτει μὲ κανένα ἀπὸ τὰ δύο ἔργα τοῦ Καταλόγου καὶ ὅτι τὸ χειρόγραφο *MIT 157* δὲν εἶναι αὐτόγραφο καὶ συμπίπτει μὲ τὸν ἀρ. 1 τῆς δωρεᾶς. Γίνεται ἐπίσης φανερὸ ὅτι τὸ δεῦτερο χειρόγραφο, ποὺ χρονολογικὰ ἀνήκει στὴν ἐποχὴ τῆς Βενετίας, παρέχει τὸ κείμενο σὲ μιὰ περισσότερο ἐπεξεργασμένη καὶ συνεπτυγμένη μορφή, ἐνῶ τὸ αὐτόγραφο, γραμμμένο σὲ πολὺ πρόωμη ἐποχὴ, περιορίζεται στὸ Α' βιβλίον τῆς Φυσικῆς ἀκροάσεως καὶ παραδίδει τὸ ἔργο στὴν πρώτη του μορφή.

Προσθέτω καὶ ἓναν ἀκόμη κώδικα, ποὺ δὲν ἀναφέρεται στὸν κατάλογο Σπυριδάκη καὶ περιέχει τὸν ἀρ. 1 τῆς δωρεᾶς. Πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα *Μονιῆς Ἰβήρων 238* (Λ. 4358). Στὸ φ. 239: «Εἰς τὰ ὀκτὼ βιβλία τῆς φυσικῆς ἀκροάσεως παραφράσεις καὶ ζητήματα ἐκδοθέντα παρὰ Γερασίμου Βλάχου ... τόμος Α' βιβλία α'-γ'».

Τὸν ἀρ. 2 τῆς δωρεᾶς παρέχει τὸ χειρόγραφο *Ἰβήρων 239* (Λ. 4359): «Εἰς τὰ ὀκτὼ βιβλία τῆς φυσικῆς ἀκροάσεως παραφράσεις καὶ ζητήματα ἐκδοθέντα παρὰ Γερασίμου ἱερομονάχου Βλάχου τοῦ Κρητός. Τόμος Β' (δ'-η')». Στὸν κατάλογο Σπυριδάκη δὲν ἀναφέρεται ὁλόκληρος ὁ τίτλος τοῦ ἔργου ὅπως τὸν παρέχει ὁ κατάλογος τοῦ Λάμπρου, καὶ ἔτσι τὸ περιεχόμενό του δὲν εἶχε ταυτισθῆ. Ὅσο γιὰ τὸν κώδικα *Ἰβήρων 231* (Λ. 4351), ποὺ ὁ κ. Τατάκης νομίζει ὅτι καὶ αὐτὸς περιέχει τὸν ἀρ. 2 τοῦ καταλόγου, δὲν μπόρεσα νὰ ἔχω συγκεκριμένα στοιχεῖα.

β) «Μετεωρολογικά». Στὸν Κατάλογο τῆς δωρεᾶς ἀναφέρεται ἓνα ἔργο τοῦ Βλάχου στὰ «Μετεωρολογικά»: «Εἰς τὰ τρία βιβλία τῶν μετεώρων τοῦ Ἀριστοτέλους». Ὅλα σχεδὸν τὰ χειρόγραφα ποὺ σώζονται φέρουν τὸν τίτλο:

«Σχολαστικά ζητήματα εις τὸ Α', Β', Γ' βιβλία τοῦ Ἀριστοτέλους Μετεωρολογικῶν». Ἐξέτασα καὶ παρέβαλα τὸ περιεχόμενο δύο κωδίκων *EBE 1221* καὶ *1324*¹, ποὺ συμπίπτουν κατὰ τὸ περιεχόμενο καὶ παρέχουν ἀσφαλῶς τὸ ἔργο τοῦ Καταλόγου.

Μετὰ τὸν πίνακα περιεχομένων: «Πίναξ τῶν ἐν τοῖς περὶ μετεώρων ζητημάτων ἐν τοῖς τρισὶ τοῦ φιλοσόφου βιβλίοις περιεχομένων», καὶ τὸν τίτλο, ἔπου ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται μὲ τοὺς «τίτλους» τῆς ἐποχῆς Βενετίας, ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο: Ἀρχ. Ἡ τῶν μετεωρολογικῶν ἐπιστήμη. (Βιβλ. Α'. Ζητήματα α'-κη', Βιβλ. Β'. Ζητήματα α'-ι', Βιβλ. Γ'. Ζητήματα α'-ια'). Τελ. καὶ οὕτως ἐπιτελεῖται ὁ τίμιος λίθος. Καὶ περὶ μὲ τῶν μετεωρολογικῶν ἄλλοις. Τέλος τῶν τριῶν βιβλίων τοῦ Ἀριστοτέλους μετεωρολογικῶν καὶ τῶ Θεῷ προσκύνησις, δόξα τιμῆ καὶ κλέος.

Ἐξετάζοντας τὸν κώδικα *EBE 1324* παρατήρησα ὅτι προηγεῖται ἡ πραγματεία «Ὅπως διὰ τῆς ἀψευδοῦς γνώσεως...», τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ κ. Σπυριδάκης ὅτι παραδίδεται ἀπὸ ἕναν μόνον κώδικα, τοῦ Σ. Κ. Οἰκονόμου. Σημειώνει ἐπίσης ὅτι: «Στηριζόμενος μάλιστα ὁ Οἰκονόμος εἰς τὸ ὕφος τοῦ λόγου καὶ τὴν μέθοδον μετὰ τῆς ὁποίας ἔχει γραφῆ ἀποδίδει τὸ ἔργον τοῦτο εἰς τὸν Γεράσιμον Βλάχον»². Ἐπειδὴ παρατηρεῖ ἐπίσης ὅτι, κατὰ τὴν περιγραφή τοῦ Οἰκονόμου, τὸ ἔργο βρίσκεται στὸν ἴδιον κώδικα μὲ τὴν πραγματεία τοῦ Βλάχου («Εἰς τὰ μετεωρολογικά»), ζήτησα νὰ πληροφορηθῶ τὴν προέλευση τοῦ χειρογράφου καὶ πιστοποίησα ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴ μεγάλη δωρεὰ τοῦ Α. Συγγροῦ στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη³ τὸ 1891, στὴν ὁποία περιλαμβάνονται καὶ τὰ χειρόγραφα τῆς συλλογῆς Οἰκονόμου. Τὸ χειρόγραφο μας ἔχει στὸν κατάλογο τῆς δωρεᾶς Συγγροῦ τὸν ἀρ. 447 μὲ τὴ δήλωση: Οἰκονόμου 72. Δὲν μένει λοιπὸν καμιά ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιον κώδικα.

Στὴν πραγματεία δὲν δηλώνεται ὄνομα συγγραφέα, ἀρχίζει δὲ εὐθὺς ἀμέσως μὲ τὴν πρόταση: «Ὅπως διὰ τῆς ἀψευδοῦς γνώσεως κτλ...». Παρατήρησα ἐπίσης ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐνδειξη: κεφ. α', ἐνῶ ἀπὸ τὸ φ. 1^ν ἀκολουθοῦν κανονικὰ ἀριθμημένα κεφάλαια (β'-ιβ'), ἀκόμη ὅτι ἡ διακόσμηση (ἐπίτιτλα καὶ ἀρχικά γράμματα), ἡ ὁποία ἐκτείνεται ἴδια σὲ ὅλο τὸ χειρόγραφο, εἶναι μᾶλ-

1. Στὸν κατάλογο Σπυριδάκη (σ. 100) ἀπὸ παραδρομῆ ἀναφέρεται μὲ τὸν ἀρ. 1234.

2. Σπυριδάκη, ὁ.π., σ. 101, καὶ Σ.Κ. Οἰκονόμου, «Περὶ τῶν μετὰ τὴν Ἄλωσιν ἐκ τοῦ κλήρου ἀρετῆ καὶ παιδείας διαπρεψάντων, Πατριάρχου Κωνσταντίνου ἀπὸ Συναίου», Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν, ἔτος 10 (1862) ἀρ. 465, σημ. β': «Πραγματεύεται δὲ ἐν αὐτῇ ἐν κεφαλαίοις ιβ' μεταφυσικώτερον πλὴν συντόμως "περὶ εὐρέσεως τῶν ἀμέσων ἰδιότητων καὶ ἀποδιδόμενων τῷ πράγματι", "περὶ ὑπάρξεως ὕλης ἥτοι σώματος" κτλ. καὶ τέλος "περὶ τόπου καὶ χρόνου"».

3. L. Politis, «La section des manuscrits de la Bibliothèque Nationale» *L'Hellénisme contemporain*, Ἀπρίλιος 1940.

λον μεταγενέστερη. "Όλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα μὲ ὀδήγησαν ἀρχικὰ στὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ κώδικας ἦταν ἀκέφαλος, ἡ κωδικολογικὴ ὕμωσ ἐξέταση δὲν ἐπιβεβαίωσε τὸ πρᾶγμα. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ παράλειψη τῆς ἐνδείξεως «κεφ. α'» ὀφείλεται σὲ παραδρομὴ, ἀφοῦ ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενον δὲν φαίνεται ὅτι λείπει ἡ ἀρχή. Πρόχειρη ἐξέταση τοῦ περιεχομένου, τοῦ ὕφους καὶ τοῦ τρόπου ἐπεξεργασίας τοῦ θέματος κατέστησε, νομίζω, φανερὸ ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ σύντομη φιλοσοφικὴ πραγματεία τοῦ Βλάχου, ἡ ὁποία μᾶς ἔχει παραδοθῆ μονάχα ἀπὸ τὸν κώδικα αὐτόν. Παραθέτω ἐδῶ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος. Ἄρχ. "Όπως διὰ τῆς ἀψευδοῦς γνώσεως ἦν ἔχει ἕκαστος δύναται βαθμηδὸν ἐλθεῖν ἐφ' ἑκατέρας καθόλου (κεφ. α'-β'). — Τελ. εἰ δ' ἔτι διαμένει ἐνεστῶς, εἶδ' ἐλεύσεται μέλλον, καὶ ταῦτα μὲν ἄλλος περὶ τούτων. Ἐφ' ἑξῆς δὲ ρητέον περὶ τῶν ἐν σώματι αἰσθήσεων. — "Όπως φαίνεται ὁ συγγραφέας ἐσκόπευε ἴσως νὰ συνεχίσῃ μὲ ἄλλη πραγματεία «Περὶ τῶν αἰσθήσεων», γιὰ τὸ «περὶ τούτων μὲν ἄλλος» εἶναι ἡ χαρακτηριστικὴ φράση ποὺ κλείνει ὅλα σχεδὸν τὰ ἔργα τοῦ Βλάχου.

γ) «Περὶ ψυχῆς». Στὸν Κατάλογο τῶν χειρογράφων τοῦ Βλάχου ποὺ παρέχει ὁ κ. Γ. Σπυριδάκης ἀναφέρονται τέσσερα χειρόγραφα τοῦ ἔργου «Εἰς τὰ περὶ ψυχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους βιβλία...». Ἀπὸ αὐτὰ ὕμωσ, τὸ χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης Οἰκονόμου εἶναι τὸ ἴδιον μὲ τὸ *EBE 1316*, ὅπως ἀναφέραμε. Ἐπομένως ὁ ἀριθμὸς τῶν χειρογράφων περιορίζεται σὲ τρεῖς, στὰ ὅποια πρέπει νὰ προστεθῆ καὶ ἓνα τέταρτο, τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Ἰασιίου 48¹, ποὺ δὲν εἶναι γνωστὸ στὸν Σπυριδάκη. Αὐτό, καθὼς καὶ τὸ χειρόγραφο τῆς *Μονῆς Ἐυαγγελισμοῦ Σκιαθοῦ 21*, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ τὰ ἴδῳ, καὶ ἔτσι περιορίστηκα νὰ ἐξετάσω μόνον τὰ ἀκόλουθα δύο: *MHT 439* καὶ *EBE 1316*.

Τὸ χειρόγραφο *MHT 493* εἶναι γραμμένο μὲ τὸ χεῖρ τοῦ Γρηγορίου Μελισσηνοῦ² τοῦ Κρητός, Συναίτου ἱερομονάχου, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματά του ποὺ συνοδεύουν τὰ ἔργα τοῦ Βλάχου *Θησαυρὸς τετραγλωσσος* καὶ *Ἀρμονία ὀριστικῆ τῶν ὀντων*, ὅπου ἐκφράζει τὸ θαυμασμό του γιὰ τὴ σοφία τοῦ συγγραφέα, ποὺ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ὑπῆρξε διδάσκαλός του. Ὁ κώδικας ἔχει γραφῆ τὸ 1658, τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ ὅπου ὁ Βλάχος βρισκόταν στὴ Βενετία. Στὸν κατάλογο τοῦ Σπυριδάκη δὲν δίνεται ὀλόκληρη ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἔργου, καὶ ἔτσι ὁ κ. Τατάκης (σ. 51) ὑπέθεσε ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργο ποὺ ἔχει συντεθῆ στὴν Κρήτη καὶ ἔχει ἀντιγραφῆ στὴ Βενετία, πρᾶγμα ἄλλωστε ποὺ συμφωνοῦσε μὲ τὸ συμπέρασμα στὸ ὅποῖο ἔχει καταλήξῃ (σ. 51), ὅτι τὰ ἔργα τοῦ Βλάχου μὲ «ἀριστοτελικὰ καὶ λογικὰ θέματα» ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ τῆς Κρήτης.

1. Ν. Γ. Δόσιος, «Τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῆς ἐν Ἰασιίῳ κεντρικῆς Βιβλιοθήκης», *Πατρις* 12 (1902) (RR 441).

2. Βλ. Κ. Ν. Σάου, *ΝΦ*, σ. 237-8.

Ἡ πλήρης ἄνωγος ἐπιγραφὴ τοῦ ἔργου στὸν κώδικα τοῦ Μελισσηνοῦ εἶναι ἢ ἀκόλουθη: «Εἰς τὰ περὶ ψυχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους βιβλία σύντομος παράφρασις καὶ ζητήματα παρὰ Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κοητῆ τοῦ τῶν ἐπιστημῶν κοινοῦ καθηγητοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ εὐαγγελίου ταπεινοῦ κήρυκος». Ἡ διατύπωση αὐτὴ δὲν μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ἐποχὴ τῆς Κρήτης, ὅπως ἔχει ὑποθέσει ὁ κ. Τατάκης (σ. 43). ἀλλὰ, μολονότι ἡ χρονολογία τοῦ βιβλιογραφικοῦ σημειώματος (1658) εἶναι τῆς ἐποχῆς τῆς Βενετίας, ὁ Βλάχος ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφὴ μὲ τοὺς «τίτλους» τῆς ἐποχῆς τῆς Κέρκυρας. Παραλείπεται δηλαδὴ τὸ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετίας, «κατ' ἀμφοτέρας τὰς διαλέκτους».

Τὸ ἔργο ἀρχίζει μὲ ἓνα «Προοίμιον» καὶ μετὰ τὰ «Προοιμιακὰ» (φ. 17α-22), ἀκολουθεῖ τὸ «Βιβλίον πρῶτον περὶ ψυχῆς, κεφ. α'-ε' (φ. 22β-32)». Ἀκολουθεῖ ὁ τίτλος: «Εἰς τὸ δεύτερον περὶ ψυχῆς τοῦ φιλοσόφου παραφράσεις καὶ ζητήματα» (φ. 32β) καὶ ἀμέσως (στὸ ἐπόμενο φ. 33): «Εἰς τὸν δεύτερον περὶ ψυχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους λόγον ὑπόμνημα (κεφ. α'-ια') (φ. 33-300). Τὸ ἔργο φαίνεται ἀτελές, σταματᾷ στὸν τίτλο τοῦ κεφ. ια' «περὶ ἀφῆς», καὶ κλείνει μὲ τὴ χρονολογία 1658 καὶ τὸ σημείωμα, μὲ τὸ χέρι τοῦ Μελισσηνοῦ: φθάσαντες τὸ τέλος τοῦ πεποθημένου, δόξαν ἀναπέμπομεν Θεῷ τῷ ἐν τριᾷδι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας.

Τὸ δεύτερο χειρόγραφο ποὺ ἐξέτασα, *EBE 1316*, περιέχει καὶ τὰ τρία βιβλία «Περὶ ψυχῆς». Εἶναι δηλαδὴ ἐκεῖνο ποῦ, ὅπως εἶχε ὑποθέσει ὁ κ. Τατάκης (σ. 43), μᾶς διέσωσε τὸ κείμενο τοῦ ἔργου τοῦ Καταλόγου τῆς δωρεᾶς. Τὸ ἔργο ἐπιγράφεται: «Εἰς τὰ περὶ ψυχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους βιβλία προοίμιον». (Ἕνα δεύτερο χέρι ἔχει προσθέσει τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα: Γερασίμου Βλάχου). Βιβλίον Α'. Εἰς τὰ περὶ ψυχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους, παραφράσεις (κεφ. α'-δ'). Εἰς τὸ Β' βιβλίον περὶ ψυχῆς, τοῦ κεφαλαίου παραφράσεις καὶ ζητήματα (κεφ. α'-ιβ' — ζητήματα α' - πα'). Εἰς τὸ Γ' τῶν περὶ ψυχῆς βιβλίων τοῦ Ἀριστοτέλους παραφράσεις καὶ ζητήματα (κεφ. α'-ιγ', ζητήματα α'-ιη'). Στὸ τέλος σημειώνεται ἡ χρονολογία, ποὺ εἶναι φυσικὰ ἡ χρονολογία τῆς ἀντιγραφῆς: 1695 αὐγούστου 15. Ἀκολουθεῖ: «Εἰς τὰς τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ ψυχῆς βίβλους ζητήματα καὶ ἀποριῶν λύσεις». Ἀρχ. Ἡ περὶ ψυχῆς πραγματεία (ζητήματα α'-ια'). Τὸ κείμενο εἶναι κολοβό, φαίνεται ὅτι ἔχει ἐκπέσει ἓνα φύλλο τοῦ κώδικος. Δὲν δηλώνεται ἀν πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ Βλάχου, εἶναι ὅμως, κατὰ τὴ γνώμη μου, πολὺ κοντὰ στὸ ὄφος του. Παραθέτω τὸ τέλος τοῦ προοιμίου: «Καὶ ὁ ἄριστος Ἀριστοτέλης ἐξαίρετως ἄς ἐν χερσὶν ἔχομεν βίβλους συνεγράψατο, ὅπερ καὶ ἡμεῖς τοῖς ἴγχεσιν ἐπόμενοι, οἷον παρὰ λειμῶνος ἀνθῶν κορυφᾶς δρέψαντες, λόγοις δηλονότι καὶ ἀναγκαίαις ἀπορίαις εἰς ὅσμην τῶν φιλελλήνων καὶ φιλοσπουδαίων προθησόμεθα». Τὸ κείμενο αὐτό, ἂν εἶναι πράγματι τοῦ Βλάχου, μᾶς παραδίδεται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ.

Στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου ὑπάρχει τὸ ἀκόλουθο σημείωμα: *αψια'* [1711]

ματα ἐκδοθέντα παρὰ Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητός, κήρυκος τοῦ ἱεροῦ εὐαγγελίου καὶ τῶν ἐπιστημῶν κατ' ἀμφοτέρας τὰς διαλέκτους κοινοῦ διδασκάλου».

Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησιν τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Βλάχου ἔχω νὰ παρατηρήσω τὰ ἀκόλουθα. Ὁ κ. Τατάκης κατατάσσει τὰ θεολογικὰ ἔργα τοῦ Βλάχου, μὲ ἐπιφύλαξιν, στὴν ἐποχὴ τῆς Κέρκυρας (1663-1680) καὶ σημειώνει ὅτι τὰ τοποθετεῖ ἐκεῖ χρονολογικὰ «μέχρις ἔτου ἀντιπαραβολῆ τῶν ὑπαρχόντων χειρογράφων προσκομίσθη πληρέστερα στοιχεῖα» (σ. 53, στήμ. 5). Ἐν ὁ κώδ. *MIIT 312*, χρονολογημένος τὸ 1672, ἦταν ὁ αὐτόγραφος ὅπως ὑποθέτει (σ. 44), δὲν θὰ ἔμενε καμιὰ ἀμφιβολία πὼς ὁ Βλάχος ἔγραψε καὶ τὸ θεολογικὸ ἔργο του κατὰ τὴν περίοδον τῆς Κέρκυρας, ἀφοῦ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ «κατὰ προτίμησιν ἀσχολεῖται μὲ θεολογικὰ ζητήματα». Ἀπὸ τὴν ἐξέτασιν ὅμως τοῦ χειρογράφου φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἀντίγραφο. Ἔχουμε ἔτσι μιὰ σοβαρὰ ἔνδειξιν πού στηρίζει τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ Βλάχος εἶχε συνθέσει τὸ ἔργο στὴ Βενετία: ἀντίγραφο πού γράφεται στὴν Κέρκυρα, στὴ Μονὴ τῆς Παλαισιπόλεως, ἐποχὴ πού ζῆ ἐκεῖ ὁ Βλάχος, ἀναφέρει στὴν ἐπιγραφή του τὸν συγγραφέα μὲ τοὺς «τίτλους» τῆς ἐποχῆς τῆς Βενετίας. Τὸ πιθανότερον ἐπομένως εἶναι νὰ ἀντιγράφη τὴν ἐπιγραφήν τοῦ πρωτοτύπου, ἴσως καὶ τοῦ αὐτογράφου τοῦ Βλάχου, ἀφοῦ ὁ κώδ. γράφεται στὸ περιβάλλον τοῦ συγγραφέα, στὴ Μονὴ Παλαισιπόλεως. Πρόσθετη ἔνδειξιν εἶναι, νομίζω, ὅτι καὶ οἱ τρεῖς κώδικες πού ἐξέτασα, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὅλοι οἱ κώδικες αὐτοῦ τοῦ ἔργου πού ἀναφέρει ὁ κ. Σπυριδάκης, ἀναφέρουν τὸν Βλάχον μὲ τοὺς «τίτλους» τῆς ἐποχῆς τῆς Βενετίας¹.

γ) «*Βλάχου πρὸς Μιχαῆλον τὸν δέκαρχον*». Ἀπὸ τὸν κ. Τατάκη εἶχε διατυπωθῆ ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ κώδ. *MIIT 695* μᾶς διασώζει ἴσως τὸ αὐτόγραφο τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς τοῦ Βλάχου. Ἀπὸ τὴν ἐξέτασιν ὅμως τοῦ χειρογράφου καὶ τὴν παραβολὴν του πρὸς τὰ αὐτόγραφα τοῦ Βλάχου καταλήγω στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ ἀντίγραφο. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ μᾶς παραδίδεται καὶ σ' ἓνα ἀκόμη ἀντίγραφο, στὸ χειρόγραφο *Σινᾶ 531*.

Στὸν κατάλογον τῶν χειρογράφων τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως πού, ὅπως εἶναι γνωστὸ, βρίσκονται σήμερον στὴν Ἄγκυρα², σημειώνονται τέσσαρα χειρόγραφα ἔργων τοῦ Γερασίμου Βλάχου. Ὁ κ. Σπυριδάκης ἀπὸ τοὺς προγενέστερους καταλόγους τοῦ Παπαδοπούλου-Κεραμέως³ καὶ τοῦ Δ. Σάρρου⁴ ἀναφέρει μόνον τὰ τρία, τοὺς ἀρ. 47 (σ. 104), 77 καὶ 78 (σ. 101-102). Παραλείπει ὅμως νὰ σημειώσῃ τὸ β' μέρος τοῦ κώδ. 47 πού πε-

1. Ὁ Σπυριδάκης ἀναφέρει τὸν κώδικα ἀλλὰ σὲ ὑποσημείωσιν. Βλ. ὁ.π., σ. 104, στήμ. 2.

2. Βλ. P. Moraux, *Bibliothèque de la société turque d'histoire. Catalogue des manuscrits grecs (Fonds du Syllogos)*, Ἄγκυρα 1964.

3. RR 428.

4. RR 429.

ριέχει τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ ἔργο τοῦ Βλάχου: «Τὸ ἀδό-
μενον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τερερέ», καθὼς καὶ τὸν ἀρ. 30, ποῦ περιέχει ἐπίσης δύο
ἔργα τοῦ Βλάχου, τὴν «Περὶ ρητορικῆς τέχνης σύντομον παράδοσιμ» καὶ τὴ
«Διδασκαλία». Ἔτσι στὰ γνωστὰ χειρόγραφα ἔργων τοῦ Βλάχου προσθέτουμε
τρία ἀκόμη.

Ἐπίμετρο

Ὁ Σπυριδάκης ἀναφέρει στὰ ἐκδεδομένα ἔργα τοῦ Βλάχου καὶ τὴν ἀκό-
λουθη ἐπιστολή¹: «Τῷ λογίῳ καὶ σοφῷ πατρὶ καὶ διδασκάλῳ κυρίῳ κυρίῳ
Βησσαρίῳ τῷ Μακρῷ, τὸ μετὰ φιλικοῦ ἀσπασμοῦ χαίρειν» καὶ παραπέμπει
στὴν ἐργασία τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ, «Ἀνέκδοτον πονημάτιον περὶ θεολογικῶν
τινῶν καὶ ἄλλων ἀπορημάτων» (*Ἐθαγγελικὸς κῆρυξ* 6, 1862, 279-286), ὅπου
ἐκδίδεται ἡ ἐπιστολή, καὶ σημειώνει ὅτι ὁ ἐκδότης «στηριζόμενος ἐπὶ ἐσωτερι-
κῶν πληροφοριῶν ἀποδίδει τὴν ἐπιστολὴν εἰς τὸν Βλάχον, πιστεύει δὲ ὅτι συνε-
τάχθη αὕτη μετὰ τῶν ἐτῶν 1674-1681»². Ὁ κ. Τατάκης δὲν ἔχει ἀσχοληθῆ
καθόλου μὲ τὸ πρόβλημα.

Ἀναζήτησα τὴν ἐργασία τοῦ Ἀραβαντινοῦ καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ περιε-
χομένου τῆς ἐπιστολῆς εἶχα καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ ἐσωτερικὰ στοι-
χεῖα ποῦ ἀναφέρει δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ στηρίζουν τὴ θέση του ὅτι ὁ Βλάχος
εἶναι συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς, ἀντίθετα μάλιστα θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκλείσουμε
αὐτὴ τὴν περίπτωση. Κατὰ τὴν πορεία τῆς ἐρεύνης μου νεώτερα στοιχεῖα
ἤλθαν νὰ ἐπιβεβαιώσουν αὐτὴ τὴ θέση μου καὶ νὰ μᾶς πληροφορήσουν ποῖος
ἦταν ὁ συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς³.

1. Σπυριδάκης, ὁ.π., σ. 90

2. Π. Ἀραβαντινοῦ, ὁ.π., σ. 278.

3. Ὁ Ἀραβαντινὸς στηρίζει τὴν ἀποψή του ὅτι ὁ Βλάχος εἶναι ὁ συντάκτης τῆς ἐπι-
στολῆς στοὺς ἐξῆς δύο λόγους: α) ὁ ἐπιστολογράφος «ὁμολογεῖ προσεγγίζων πύλας Ἀἰδω-
νέως, καχέκτης καὶ γεγηρακῶς ὢν» καὶ β) «ὁ γράφων βεβαιοῖ ὅτι ὑπῆρχε κάτοχος πλου-
σίας βιβλιοθήκης» καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Βλάχος διέθετε μεγάλη βιβλιοθήκη.

Πράγματι ὁ Βλάχος κατὰ τὴν ἐποχὴ ποῦ θεωρεῖ ὁ Ἀραβαντινὸς πιθανὸ χρόνο συντά-
ξεως τῆς ἐπιστολῆς (1674-1681) εἶναι γεγηρακῶς, ὅμως δὲν ἀναφέρεται πουθενὰ στὴν ἐπι-
στολὴ αὐτὴ ἡ λέξις. Ὁ «γράφων» ἀναφέρεται συχνὰ στὴν κακὴ κατάστασι τῆς υγείας του
καὶ τὴν περιγράφει μὲ ζοφερὰ χρώματα, ὁ Βλάχος ὅμως, μολονότι καὶ αὐτὸς συχνὰ παρα-
πονεῖται γιὰ τὴν ποδᾶγρα ποῦ τὸν βασανίζει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Κρήτης, δὲν βρίσκεται στὴν
ἀπελπιστικὴν κατάστασι τοῦ ἐπιστολογράφου, ἄλλωστε μετὰ τὸ 1675 θὰ ζήσῃ μιὰ δεκαετία
γεμάτη ἀξιόλογο δραστηριότητα.

Σχετικὰ μὲ τὴ βιβλιοθήκη ἔχω νὰ παρατηρήσω ὅτι πουθενὰ δὲν μιλεῖ γιὰ «πλουσία
βιβλιοθήκη», ἀπλῶς γράφει ὅτι «μετὰ τῶν βιβλιαρίων του» δὲν ἔχει τὰ Σχόλια τοῦ Ἀφρο-
δισιέως στὰ Τοπικὰ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ Βλάχος ὅμως, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ κατὰλόγος
τῆς βιβλιοθήκης του, εἶχε τὰ Ἄπαντα τοῦ Ἀφροδισιέως (Τατάκης σ. 31).

Τὸ ἰσχυρότερο ὅμως ἐπιχείρημα κατὰ τῆς θέσεως ὅτι ὁ Βλάχος ἔγραψε τὴν ἐπιστολὴ
εἶναι τὸ ἀκόλουθο: Στὴν τελευταία παράγραφο τῆς ἐπιστολῆς ὁ «γράφων» ἐκφράζει τὴ λύ-

Παρατήρησα ὅτι στὸν κατάλογο τῶν χειρογράφων τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ P. Moraux¹, στὸν πίνακα περιεχομένων τοῦ χειρογράφου 10, ποῦ παραδίδει τὸ γνωστὸ ἐπιστολάριο τοῦ Γιαννούλη Αἰτωλοῦ², ἀναφέρεται ὅτι περιέχεται ἐκεῖ ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ καὶ τὴν ἀκολουθεῖ ἐπιστολὴ Σωφρονίου Δορακίου, Κερκυραίου φίλου τοῦ Μακρῆ, ποῦ ὁ Ἀραβαντινὸς ἀπέκλειε ἐντελῶς τὴν πιθανότητα νὰ ἔχη γράψει τὴν ἐπιστολὴ. Αὐτὸ μοῦ ἔκαμε ιδιαίτερη ἐντύπωση καὶ ἀναζήτησα περισσότερα στοιχεῖα. Διαπίστωσα τότε ὅτι ὁ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς εἶχε δημοσιεύσει τὸ 1882 στὸ περιοδικὸ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως³, ἀπὸ τὸ χφ ἀρ. 10 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Συλλόγου⁴ μιὰ σειρά ἐπιστολῶν λογίων τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰ. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς καὶ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνα Μακρῆ⁵ πρὸς τὸν Σωφρόνιο Δοράκιο (sic) γραμμένη τὸ 1675, καθὼς καὶ τὴν ἀπάντησή τοῦ Δορακίου, ποῦ δὲν ἦταν ἄλλη ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ ποῦ ὁ Ἀραβαντινὸς εἶχε δημοσιεύσει εἴκοσι χρόνια ἐνωρίτερα ἀποδίδοντάς τη στὸν Βλάχο.

Ἔτσι ἡ ἐπιστολὴ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση βέβαια μὲ τὸν Βλάχο, μᾶς παρέχει ὅμως ἕνα σοβαρὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγησή τοῦ ἔργου τοῦ *Διδασκαλία*, ποῦ θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὴ σύνταξή του μετὰ τὸ 1675, ἔτος τῆς συντάξεως τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μακρῆ πρὸς τὸν Δοράκιο. Στὴν ἐπιστολὴ του ὁ Μακρῆς ζητοῦσε νὰ τοῦ γράψῃ ἐκεῖνος τὸν τρόπο τῆς συνθέσεως τοῦ λόγου τοῦ «*θεοκήρυκος*». Στὴν ἀπάντησή τοῦ Δορακίου ἀναφέρεται ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ ἀνταποκριθῆ στὴν ἐπιθυμία τοῦ Βησσαρίωνα. Ἐπομένως μετὰ τὴν ἄρνηση αὐτὴ θὰ ἀπευθύνθηκε ἐκεῖνος στὸν Βλάχο, ποῦ ἔγραψε γιὰ χάρη του τὴν *Διδασκαλία*, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἐπιστολὴ ποῦ εἰσάγει τὸ ἔργο σὲ πολλὰ χειρόγραφα.

Ἄθῆνα

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ

πη του γιὰτὶ δὲν τοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ τοῦ γράψῃ «περὶ τῆς τοῦ θεοκήρυκος μεθόδου» ποῦ τοῦ ζητεῖ. Γνωρίζουμε ὅμως ὅτι ὁ Βλάχος ἔχει συνθέσει ἀκριβῶς γιὰ χάρη τοῦ Βησσαρίωνα τὸ ἔργο του «*Διδασκαλία περὶ τοῦ ἀκριβοῦς τρόπου τοῦ διδάσκειν τὸ θεῖον καὶ ἱερὸν Εὐαγγέλιον*».

1. Βλ. P. Moraux, ὁ.π., χφ 10.

2. Βλ. Ν. Παπατριανταφύλλου - Θεοδωρίδου, «Μιὰ συλλογὴ ἐπιστολῶν τοῦ Εὐγενίου Γιαννούλη...», *Ἑλληνικά* 24 (1971) 65-93.3. Α. Παπαδοπούλου - Κεραμεὺς, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας - Ἐπιστολαὶ λογίων ἀνδρῶν τῆς ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' ἑκατονταετηρίδος». *Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως* 17 (1882-3) 88-93.

4. Ἠρῶκεται γιὰ τὸ ἴδιο χειρόγραφο ποῦ περιγράφει καὶ ὁ Moraux στὴν Ἀγκυρα, ὅπου ἔχουν ἐν τῷ μεταξύ περιέλθει οἱ κώδικες τοῦ Συλλόγου.

5. Βλ. Ε. Σαβράμη, «Ὁ Βησσαρίων Μακρῆς», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 5 (1930) 30-49.